

УДК 37.018.2.

Паничок Тетяна Ярославівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови
Тернопільський національний економічний університет

Панычок Татьяна Ярославовна

кандидат педагогических наук, доцент кафедры немецкого языка
Тернопольский национальный экономический университет

Ranychok Tatiana Yaroslavovna

Ph.D., assistant professor of the German language
Ternopil National Economic University

**СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ ЯК АКТУАЛЬНА СОЦІО-ПЕДАГОГІЧНА
ПРОБЛЕМА В НІМЕЧЧИНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ
ПОЛОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК АКТУАЛЬНАЯ СОЦИО-
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА В ГЕРМАНИИ НА
СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ
SEX EDUCATION AS A RELEVANT SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM
IN GERMANY AT THE PRESENT STAGE**

***Анотація:** Охарактеризовано зміст та особливості організації виховання статі у німецьких школах на сучасному етапі; виявлено позитивні ідеї статевого виховання у педагогічній практиці Німеччини.*

***Ключові слова:** статеве виховання, статева педагогіка, статева зрілість, учнівська молодь, сексуальність.*

***Аннотация:** Охарактеризованы содержание и особенности организации полового воспитания в немецких школах на современном этапе; выявлены положительные идеи полового воспитания в педагогической практике Германии.*

Ключевые слова: половое воспитание, половая педагогика, половая зрелость, учащаяся молодежь, сексуальность.

Summary: It was described the content and features of the organization of sex education in German schools at the present stage; educed the positive idea of sex education in teaching practice in Germany.

Keywords: sex education, sexual pedagogy, puberty, students, sexuality.

Сучасне українське суспільство переживає не лише глибоку соціально-економічну і політичну кризу, а й кризу екзистенційну, морально-духовну, що характеризується втратою людьми життєвих орієнтирів та сенсу життя, руйнуванням моральних цінностей і світогляду. Такі процеси негативно впливають на розвиток підростаючого покоління і відображаються на найтоншій його сфері – статевому самовираженню. У зв'язку з цим правильно організоване виховання у статевій сфері визначено серед основних завдань сучасних закладів освіти. Його актуальність зумовлена декількома чинниками: прискореним статевим розвитком школярів, недостатнім рівнем обізнаності неповнолітніх у статевій сфері, одержанням відповідної інформації здебільшого від однолітків, проявом масової сексуальної розпусти і вседозволеності молоді, проституцією та злочинністю на статевому ґрунті.

Упродовж останніх десятиліть активізувалися науково-педагогічні дослідження проблем статевого виховання учнівської молоді. Водночас у вітчизняній педагогіці досі не розроблені програми статевого виховання учнівської молоді, недостатньо забезпечений цей процес науково обґрунтованими рекомендаціями та методичними розробками практичної роботи з молоддю. Незважаючи на власний досвід статевого виховання, в період соціальних змін вітчизняна освіта потребує нових підходів до його організації. Корисним може стати вивчення педагогічного доробку зарубіжних країн, який досліджували І. Даценко (дошлюбна підготовка учнівської молоді у Польщі), Л. Ковальчук (гендерне виховання учнівської

молоді в Німеччині), Л. Яворська (підготовка молоді до сімейного життя в США) та інші.

Вартим уваги є досвід вирішення проблеми статевого виховання у зарубіжних країнах, зокрема в Німеччині. Школою цієї держави накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання молоді, формування відповідних ідей та розроблення практичних методик у цій сфері. Так, Й. Зенде (J. Sende) досліджував проблеми статевого виховання в старших класах середньої школи і вищій школі (1963), К. Бах (K. Bach) вивчав питання розвитку статевого виховання школярів (1969), Р. Борман (R. Borgmann) аналізував питання міжстатевих стосунків і роль педагогічного впливу на них (1965), Г. Грассель (H. Grassel) працював над психологічними проблемами статевого виховання в школі (1964).

Мета статті – з'ясувати особливості змісту й організації статевого виховання молоді Німеччини і виявити позитивні ідеї статевого виховання у німецькій педагогічній практиці.

Статеве виховання у Німеччині має давню традицію. Впродовж століть джерелом суспільних поглядів та ідей щодо нього були певні напрямки християнства. Із об'єднанням у 1990 р. НДР і ФРН в одну державу, що знаменувало нову епоху в житті німецького народу, перед статевим вихованням постали певні вимоги, спрямовані на вирішення таких проблем, як плюралізація сімейних форм життя, рівноправність жінок і чоловіків у суспільстві, сексуальне самовизначення дітей і молоді, сексуальне насилля щодо дітей та молоді, одностатеве партнерство тощо.

У сучасному плюралістичному суспільстві, з його можливостями вільно обирати стиль життя і його ціль, потрібно зважати на існування різноманітних поглядів на суть і мету сексуальності та статевого виховання.

Педагоги Німеччини розрізняють чотири аспекти статевого виховання, що є основними складниками сексуальності у виховному процесі:

- біологічний аспект: завдання статевого виховання – це насамперед ознайомлення зі статевими органами, їх функціями і навчання застосовувати засоби контрацепції;
- соціальний аспект: важливим є навчити дітей і молодь говорити про бажання та кохання, тематизувати задоволення у взаємозв'язку із сексуальністю, спрямованою на партнера;
- комунікативний аспект: охоплює невербальну, тілесну й мовну комунікації. Лише той, хто володіє усіма цими видами комунікації, здатний сексуально поводитися. Навчання мови сексуальності й кохання є метою статевої педагогіки;
- індивідуальний аспект: сексуальність реалізується у міжлюдських стосунках, сприяє розвитку самовизначення і самовпевненості, індивідуальному розвитку особистості [7, с. 15].

Для більшості педагогів нинішньої Німеччини характерними є суспільно-емансипаційні переконання. Вони схвалюють здійснення статевого виховання в школах, наголошуючи при цьому на актуальності основних аспектів сексуальності, рівноправності статей і різноманітності сексуальних орієнтацій. Зі зростанням порнографії, проституції і сексуального насилля при розробленні навчальних програм та планів статева педагогіка змушена приділяти значну увагу цим проблемам. Із огляду на викладене, видається неможливим, зважаючи на такий плюралізм, сформулювати конкретні цілі статевої педагогіки. Їх намагалися конкретизувати, зокрема, У. Зілерт і Г. Глюк, які підпорядковували свої дослідження вимогам гуманістично-емансипаційного статевого виховання.

У. Зілерт показав й оцінив концепції статевого виховання у школі, вважаючи, що орієнтація шкільної статевої педагогіки має відповідати принципам суспільства, сформульованим у конституції і законах. На думку

науковця, основу статевого виховання утворюють три цінності: самовизначення, повага гідності інших та навчання співжиттю у сім'ї.

Під самовизначенням він розумів «право і здатність людини користуватися власним розумом, автономно мислити, керувати собою, зважаючи на можливі суперечливі потреби, матеріальне оточення, прив'язаність у стосунках з іншою людиною, яка теж має право на самовизначення.

Повага гідності інших вимагає не використовувати їх як інструмент для досягнення особистої мети, а сприймати іншу людину як цілісну особистість.

Під навчанням співжиттю у сім'ї розуміють будь-яку вибрану форму співіснування, особливо з дітьми, що потребує суспільної поваги і турботи. Шлюб і сім'я перебувають під захистом держави. Статеве виховання сприяє цьому, навчаючи довготривалому та рівноправному партнерству» [10, с. 12].

Основною метою статевого виховання, на думку У. Зілерта, є сексуальне самовизначення. Два інші аспекти – партнерство і повага до гідності інших – відображають цінність самовизначення: повага до гідності іншої особи означає визнання іншої особистості в її самовизначенні, а партнерство є формою поводження з людьми, котрі взаємно визнаються і підтримують один одного в своєму самовизначенні.

Іншою основною цінністю, на яку має бути спрямоване статеве виховання, вважав У. Зілерт, є повага до життя. Без цієї передумови виховання втрачає сутність. Повага до життя означає для вченого «оберігання власного і чужого життя» [10, с. 22]. Ці аспекти становлять ядро поглядів науковця. Він запропонував такі необхідні чесноти гуманістичної статевої педагогіки:

- 1) менше хвилювань, більше спокійної рефлексії. Завдання статевого виховання необхідно здійснювати так само спокійно і доцільно, як інші завдання виховання;

- 2) менше втручання, більше дружньої підтримки, відкрито відповідати на запитання вихованців і передавати досвід;
- 3) використовувати як шанс недосконалість і порушення. Виховні дії не завжди заплановані й перебувають у протистоянні з невирішеними питаннями;
- 4) статева педагогіка неспроможна відвернути суперечності між бажаннями та інтересами, але може сприяти свідомому й відповідальному поведженню зі сексуальністю [9, с. 66].

Принципи, що сформував У. Зілерт, служать орієнтацією в співпраці з вихованцями і не є вимогами до поведінки. Цим він уникнув можливого непорозуміння: в статевому вихованні не йдеться про те, щоб примусити підлітків до певної статевої поведінки.

Г. Глюк намагається привернути увагу до норм, яких необхідно дотримуватися, щоб уможливити відповідальне співжиття:

- «1) ти повинен пізнати сам себе, своє тіло, свої потреби і свої слабкості з метою сприймати себе таким, якими ти є;
- 2) ти не повинен завдавати іншим тілесної чи моральної шкоди, загрожувати їм хворобами чи небажаними вагітностями;
- 3) ти не повинен розчаровувати інших і викликати конфлікти з ними;
- 4) ти не повинен бути байдужим до приниження інших у їх сексуальності, тому маєш активно сприяти створенню гуманних умов життя» [6, с. 101].

Спільним для У. Зілерта і Г. Глюка було те, що вони не зверталися до стандартизації сексуального з погляду минулої, обмеженої сексуальної моралі. Науковці прагнули чіткості передумов, за яких була би можливою гуманна організація процесу статевого виховання. Це цінності, які є основними структурними елементами, що сприяють вдалому людському співжиттю. Їхнє завдання – уможливити вільну організацію цього співжиття

за допомогою власної участі. Йдеться про такі норми й цінності, до яких люди звертаються у своєму житті, коли покладаються один на одного чи намагаються вирішити певний конфлікт.

Стосовно статевого виховання в школах, то Г. Глюк висловив думку, що воно є невдалим. Він виступив проти примусового проведення сексуального виховання і запропонував його нову модель. Згідно з нею, виховання здійснюють лише фахівці у вільно вибраних групах, в яких учні працюватимуть лише з близькими друзями та однокласниками. Критично поставився педагог і до того, що статеve виховання відбувається не в рамках відповідного навчального предмета, а є лише одним із завдань біології, релігії, соціології, етики, народознавства та інших дисциплін. Проект статевого виховання, який запропонував Г. Глюк, не був підтриманий педагогами і державними органами і громадськістю [6].

Педагог Ренате-Береніке Шмідт (Renate-Benerike Schmidt) переконана, що коли нема організованого шкільного статевого виховання, діти все одно отримають його іншим шляхом, знайдуть «учителів» поза школою. На її думку, статеve виховання дітей має відбуватись у школі з 9 – 10-річного віку. Його треба здійснювати не факультативно, а як обов'язковий навчальний предмет, і воно має бути спрямованим на максимально повне висвітлення основних питань і проблем, пов'язаних із сексом, що можуть рано чи пізно виникнути в житті кожної молодої людини [7, с. 32].

Як і Р.-Б. Шмідт, інші німецькі педагоги, завданням статевого виховання вважали сприяння гармонійному розвитку підростаючого покоління і моральних міжстатевих взаємин, зміцненню шлюбу та сім'ї. На їх думку, це виховання не можна розглядати окремо від загальних питань виховання, яке готує молоде покоління не лише до праці та суспільної діяльності, а й до особистого життя. Разом із тим «статеve питання» є важливою й соціально-гігієнічною проблемою, що пов'язана зі здоров'ям, працездатністю, настроєм людей, оздоровленням їх сімейного побуту. На

думку Й. Есер-Мітаг (J. Esser-Mittag), завдання школи – закласти основи, розставити деякі загальнозначущі орієнтири, уникаючи безтактовності й нав'язливості, врахувати вікові особливості й характер фізіологічних змін в організмі учнів [3, с. 19].

Згадані німецькі педагоги вважають, що при здійсненні статевого виховання необхідно дотримуватися певних правил:

- 1) статеве виховання треба проводити у взаємозв'язку з усіма іншими напрямками навчально-виховної роботи школи;
- 2) зміст, форми і методи статевого виховання мають відповідати віковим особливостям учнів (у т. ч. етапам статевого розвитку), а також рівневі їхніх знань із конкретної теми. Школярі мають право отримати вичерпні відповіді на питання, які в них виникають;
- 3) учні, котрі цікавляться глибшими та більш специфічними питаннями, мають отримувати відповідну інформацію індивідуально або у невеликій групі під час бесід із спеціалістом [4, с. 56].

Як вважає професор М. Фрідріх [5], завдання статевого виховання необхідно сформулювати так: прищепити учням обох статей основні навички спілкування і взаєморозуміння, а також здатність приймати усвідомлені рішення; формувати в учнів позитивне ставлення до здорового способу життя, планування сім'ї та відповідального батьківства; підтримувати (методами виховання) фізичне й репродуктивне здоров'я учнів; забезпечити учнів грамотною і систематичною інформацією, яка дасть змогу зрозуміти, що з ними відбувається, а також допоможе адаптуватися до змін у період статевої зрілості з найменшими психологічними втратами.

Учений виокремлює також відповідні організаційні форми статевого виховання: уроки та їх фрагменти у рамках таких навчальних предметів, як біологія, література, суспільствознавство, історія; факультативні заняття;

семінари для батьків; консультації, які організують для учнів і батьків у спеціальних центрах [5, с. 37].

Однак деякі вчені вважають, що програми статевого виховання в школі призведуть до того, що підлітки почнуть раніше жити статевим життям. Дані Федеративного управління статистики свідчать, що в Німеччині щораз більше трапляються вагітності дівчат дуже юного віку. Так, у 2006 р. завагітніло 9490 неповнолітніх, а в 2008 р. було вже 12845 таких дівчат. Серед 10 – 14-річних кількість абортів за цей період зросла більш, ніж у два рази – з 365 до 761 випадків. Лише за 2008 р. цей показник збільшився майже на 9% [2].

Проаналізувавши всі позитивні й негативні складові статевого виховання, не можна не погодитись із результатами досліджень «Про вплив освітніх програм статевого виховання школярів на їх сексуальну поведінку», які провела група вчених Кельнського університету на замовлення Всесвітньої організації охорони здоров'я. Однозначно доведено, що такі програми аж ніяк не сприяють прискоренню початку статевого життя учнів; шкільні заняття або віддаляють цей початок, або роблять його більш впорядкованим. Шляхом спеціального тестування було встановлено, що учні, які прослухали курс, вчиняють у статевому житті менш ризиковано, ніж їх «неосвічені» однолітки [8, с. 26].

Нині у Німеччині діяльність школи у сфері статевого та дошлюбного виховання поєднана з роботою певних центрів, які надають консультативну та соціальну допомогу підліткам (наприклад, у разі ранньої вагітності). Учням відомі подібні центри й характер їхньої роботи, а також готовність працівників цих установ за необхідності допомогти.

У шкільних законах нових федеративних земель країни статево виховання розглядають із різних аспектів. Парламент Бранденбурга вважає його в школі продовженням батьківського виховання і ставить за мету «ознайомити школярів відповідно до віку з біологічними, етичними та культурними питаннями, виховувати їх відповідальними, здатними приймати

морально обґрунтовані рішення і навчати людського й соціального партнерства». Схожі цілі у шкільних законах Берліна і Тюрингії. У Саксонії вважають, що «сімейне і статево виховання має сприяти розвитку усвідомлення особистої інтимної сфери й розуміння партнерських взаємин як в особистих стосунках, так і в шлюбі та сім'ї» [8, с. 97].

У липні 1993 р. планували видати «Посібник зі статевого виховання в Саксонії», однак він не подолав планки вимог постійної Конференції міністрів освіти і культури. Парламент землі вважав за необхідне внести зміни у текст закону, щоб пояснити свою позицію щодо сфери конфлікту «сімейного статевого виховання і прав батьків». У Саксонії-Ангальті нові рекомендації щодо статевого виховання в школах опублікували лише в 1996 р. Його метою є «ознайомити школярів із питаннями сексуальності, виховати їх здатними до рівноправного соціального партнерства» [2]. Ці вимоги земельного парламенту розширені у наказі постійної Конференції міністрів освіти і культури про «Статеве виховання в загальноосвітніх школах і училищах». У ньому представлені основні принципи, зміст роботи, методи, способи взаємодії школи й батьків під час здійснення статевого виховання. У шкільних законах всіх федеральних земель зафіксовано, що батьки повинні вчасно бути ознайомленими з метою, змістом і формами статевого виховання.

Парламент Мекленбурга-Передньої Померанії раніше відмовлявся від пункту про статево виховання в шкільному законі, проте передбачив у шкільному статуті співробітництво зі сімейними і молодіжними консультативними закладами, а також з ініціативними групами й групами самопомоги, «які є в розпорядженні для надання консультацій педагогам, учням і батькам щодо проблем виховання й розвитку дітей та молоді, проблем наркоманії і профілактики СНІДу» [6, с. 448]. Проект нового шкільного закону готують у цій землі досі.

Наказ постійної Конференції міністрів освіти і культури у Саксонії-Ангальті може служити основою для педагогічних дій у сфері сексуального виховання в нових федеральних землях.

Серед старих федеративних земель лише в Нижній Саксонії і Шлезвіґу-Гольштейні статеve виховання не розглядають як сферу, що потребує спеціального врегулювання; там відмовляються від втручання в навчальні плани з різних предметів нового навчального матеріалу та рекомендацій, які не дотичні до діючих навчальних програм. У липні 1992 р. був прийнятий «Закон про допомогу вагітним та сім'ям», згідно з яким статева освіта стала необхідною у школах усієї ФРН. Статеve виховання має відповідати віковим критеріям, «бути більшим, ніж лише передача знань про біологічні процеси і техніку запобігання вагітності; воно повинно звертати увагу на різність людських взаємин, стилів життя, життєвих ситуацій та ціннісних орієнтацій» [8, с. 32]. На цей закон зреагували у Баден-Вюртемберзі, Баварії, Берліні, Гамбурзі, Північному Рейні-Вестфалії і Саксонії-Ангальті, взявши його до уваги під час перероблення й розширення своїх директив.

Впродовж останніх тридцяти років, незважаючи на намагання педагогів, статеve виховання в школах не завжди відповідає встановленим директивам і його часто здійснюють не достатньо інтенсивно. Ця проблема залишається невирішеною і потребує подальшої уваги. У 2002 р. було розроблено доповнення до рекомендацій 1968 р. Статеve виховання залишилося частиною загального виховного процесу, і «має слугувати виконанню індивідуальних і соціально-етичних завдань виховання щодо окремої особи, партнера, сім'ї та суспільства. Школа зобов'язана сприяти цьому впродовж усіх років навчання. Вона повинна передавати школярам правдиві знання про людську сексуальність, навчати молодь уміло висловлювати свої думки і створювати власні судження. Школа має сприяти тому, щоб молоде подружжя виконувало свої обов'язки як чоловіка і жінки, розвивало свою систему цінностей та

свідомість, усвідомлювало необхідність моральних рішень» [8, с. 96]. До основних цілей належить також розвиток уміння любити і спілкуватися.

Статеве виховання в школі має бути «науково обґрунтованим і методично продуманим» [8, с. 101], становити складову більшості навчальних предметів, зокрема біології, соціології, суспільствознавства, медицини, природознавства й релігії. У будь-якому разі це виховання повинно враховувати потреби молоді та поважати особистість учня. Важливо, щоб статеве виховання в школі та сім'ї було спрямоване в одному напрямку.

Директиви кожної федеративної землі, спираючись на загальні рекомендації, мають як свої характерні відмінності, так і багато спільного. Робочі плани зі статевого виховання створюють на основі таких тем: християнсько-релігійні ціннісні орієнтації; розширене поняття сексуальності, яке охоплює питання дітонародження, взаємин з партнером, розвиток особистості, спілкування; орієнтацію на сім'ю; інші форми партнерства, крім шлюбу; засоби контрацепції; переривання вагітності; захист ненародженого життя; сексуальність дітей і молоді; рівноправне партнерство; сексуальне насилля; попередження СНІДу; сексуальна неповноцінність.

Необхідність шкільного статевого виховання в нинішній Німеччині не ставлять під сумнів. Усі федеративні землі ввели його у навчальні програми, воно передбачене в навчальних планах усіх шкіл країни. У Берліні та Рейнланд-Пфальці визнано за необхідність починати статеве виховання ще в дошкільному віці. Думка, що раннє статеве виховання сприяє сексуальному розбещенню дітей, більше не побутує в сучасній школі. Німецькі науковці у сфері сексуальності доводять, що діти, з якими в школі проводили статеве виховання, більше захищені від сексуальних зловживань. Вони, зокрема, частіше використовують засоби контрацепції, в результаті чого зменшується кількість небажаних вагітностей.

Так, розглядаючи стан гендерного виховання у німецьких загальноосвітніх закладах, варто вказати, що Німеччина взяла на себе

зобов'язання законодавчо гарантувати та практично забезпечити рівні права та можливості, зокрема й гендерні, для громадян в усіх сферах їх діяльності [1, с. 157]. Проведений аналіз статевого виховання у школах Німеччини дає змогу констатувати, що основними позитивними ідеями педагогічної практики Німеччини є: системність та комплексність організації статевого виховання; запровадження спеціальної дисципліни зі статевого виховання в Україні; реформування системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогів; гуманізація та демократизація стосунків між дорослими та дітьми; впровадження педагогами у життя особистісно зорієнтованого виховання; використання інтерактивних методів виховання; врахування потреб та інтересів дітей і підлітків з проблем сексуальності; використання практики роздільного навчання хлопців і дівчат під час вивчення інтимних тем; налагодження інтегрованої, узгодженої співпраці учителів, батьків та самих учнів.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми статевого виховання учнівської молоді у ФРН. Вивчення потребують передусім його методологічні і дидактичні засади; питання співпраці громадських і державних організацій та установ, муніципальних органів, ВНЗ для активізації учнів у позашкільній і позакласній роботі; встановлення тісних зв'язків школи з батьками у справі статевого виховання підростаючого покоління.

Література:

1. Ковальчук Л. О. Гендерне виховання учнівської молоді в Німеччині: дис. ... кандидат пед. наук : 13.00.07 / Любов Олександрівна Ковальчук. – Тернопіль, 2008.
2. Arbeitskreis Sexualpädagogik Leipzig [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aksexpaed.de>.

3. Esser-Mittag J. Jugendsexualität heute. Tabus – Konflikte Lösungen / Judith Esser-Mittag. – Weinheim : Beltz, 1999. – S. 250.
4. Fricher R. Zur Theorie der Sexualität und Sexualerziehung / R. Fricher, J. Lerch. – Weinheim : Beltz, 1976. – S. 334.
5. Friedrich M. Aids-Prävention bei Mädchen unter besonderer Berücksichtigung von Mädchen in schwierigen Lebenssituationen / M. Friedrich, S. Amann, M. Paul // Forum Jugendhilfe, Sonderheft Jugend und Aids. – Bonn : Bundesministerium für Gesundheit, 1993. – S. 30—41.
6. Glück G. Schulische Sexualerziehung aus der Sicht von Eltern und LehrerInnen / Gerhard Glück // Kluge Norbert. Jugendsexualität. – Frankfurt am Main, 1990. – S. 94—104.
7. Hilgers A. Richtlinien und Lehrpläne zur Sexualerziehung / Andrea Hilgers. – Köln : Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, 2004. – S. 252.
8. Schulische Gesundheitserziehung und Gesundheitsförderung. Grundsätze und Anregungen für die Schulpraxis. – Magdeburg, 1998. – S. 390. – (Kultusministerium des Landes Sachsen-Anhalt).
9. Sielert U. Expertise zur Weiterentwicklung des Rahmenkonzepts für die schulische Sexualerziehung / Uwe Sielert. – Soest : Landesinstitut für Schule und Weiterbildung, 1994. – S. 208.
10. Sielert U. Gender Mainstreaming im Kontext einer Sexualpädagogik der Vielfalt / Uwe Sielert // Forum Sexualaufklärung und Familienplanung. – 2001. – Heft 4. – S. 18—24.